

มรดกโลกที่วัดहन พระนครศรีอยุธยา

วัดหน้าพระเมรุ เป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิดสามัญ ตั้งอยู่ตำบลท่าราชวรดิฐ อำเภอเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

าพระเมรุ

เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๔ ทางองค์การยูเนสโก สหประชาชาติ ได้ประกาศขึ้นทะเบียนนครประวัติศาสตร์ พระนครศรีอยุธยา (เกาะเมืองอยุธยา) ให้เป็นมรดกโลก อันหมายความว่า เป็นมรดกหรือทรัพย์สินของประชากรทั้งโลก ที่ต้องช่วยกันปกป้องรักษาให้ดำรงคงอยู่ต่อไป สิ่งนี้นับเป็นเกียรติประวัติยิ่งใหญ่ของคนไทยทั่วประเทศ อีกครั้งหนึ่ง อันแสดงให้เห็นว่าเมืองไทยของเรา มีสิ่งที่ดีงามควรค่าแก่การภาคภูมิใจอยู่หลายอย่าง และการขึ้นทะเบียนประกาศเป็นมรดกโลก ก็เท่ากับ แสดงให้เห็นว่า สังคมโลกได้ยอมรับในความมั่งคั่งงามของ มรดกวัฒนธรรมไทยแขนงนี้แล้วนั่นเอง

“วัดหน้าพระเมรุ” ถือได้ว่าเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของ “เกาะเมืองอยุธยา” ที่ได้รับการยกย่องเป็นมรดกโลกดังกล่าว พระอารามแห่งนี้ เป็นสถานที่ที่มีความมั่งคั่งงามทั้งทางสถาปัตยกรรม และศิลปกรรมอันเปี่ยมด้วยคุณค่า ซึ่งเป็นสิ่งที่หลงเหลือจากภัย พิบัติเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยา ซึ่งข้อเขียนชิ้นนี้ จะขอ นำท่านผู้อ่าน ไปสัมผัสและรับรู้ถึงความวิจิตรอลังการของโบราณสถานดังกล่าว เพื่อว่าท่านจะได้รู้จักกับส่วนหนึ่งของมรดกโลกกันบ้างตามสมควร

พระอาราม...“หน้าพระเมรุ” : ประวัติและตำนาน

วัดหน้าพระเมรุในปัจจุบัน เป็นพระอารามหลวงชั้นตรี ชนิด สามัญ ตั้งอยู่นอกคูเมือง ด้านทิศเหนือของกรุงศรีอยุธยา โดยอยู่ ฝั่งตรงข้ามกับพระราชวังโบราณ ในเขตตำบลท่าวาสุกรี อำเภอ เมือง พระนครศรีอยุธยา สถานที่นี้มีทำเลที่เหมาะสมต่อการถวายน้ำทางน้ำมาก โดยตั้งอยู่บนฝั่งขวาของคลองเมือง (แม่น้ำลพบุรีเดิม) และอีกด้านหนึ่งอยู่ริมคลองสระบัว ฝั่งตะวันตก

ตามตำนานกล่าวกันว่า วัดนี้สร้างขึ้นโดยพระองค์อินทร์

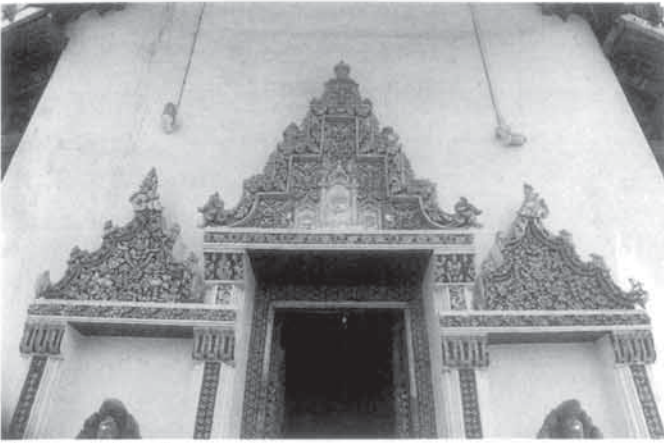

พระพุทธรูปกิลลา พระประธานของวิหารน้อยเป็นงานศิลปกรรมแบบทวารวดี

พระพุทธรูปปูนปั้นทรงเครื่อง ปางสมาธิ ศิลปะสมัยอยุธยา ซึ่งประดิษฐานในมุขด้าน
หลังพระอุโบสถ

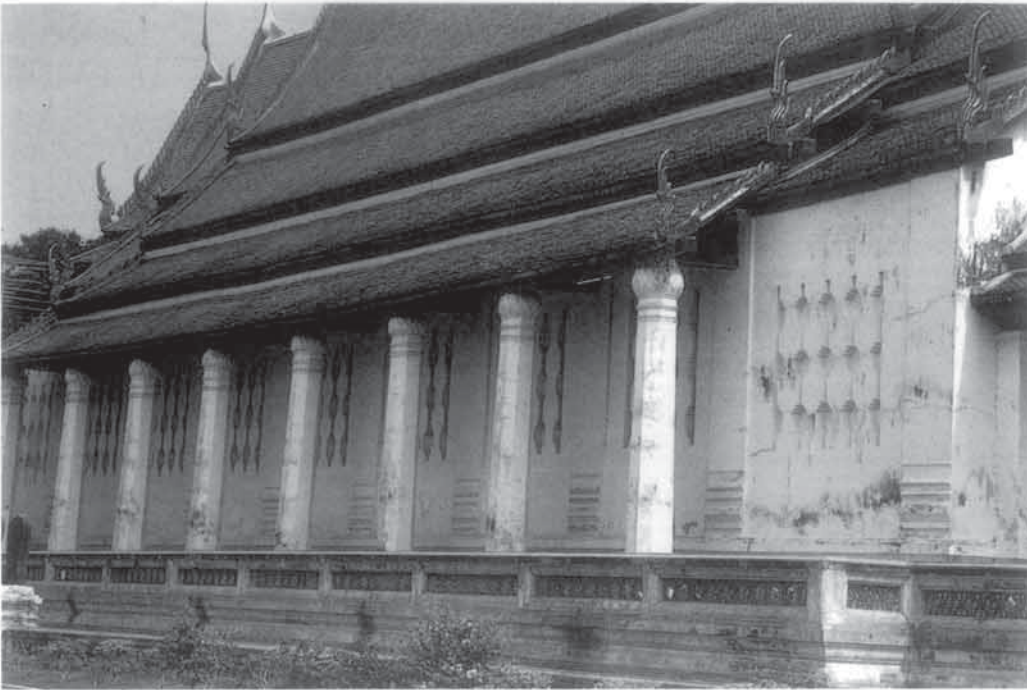
พระพุทธรูปนิกายวิจิตรวาทะโมลลิสร์สรเพชร บรมไตรโลกนาถ องค์พระประธานของ
พระอุโบสถได้รับการยกย่องว่า เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องที่ใหญ่และงดงามที่สุด
สมัยอยุธยา

ประตูทางเข้าด้านหน้าของพระอุโบสถ

หน้าบันของพระอุโบสถ วัดหน้าพระเมรุที่งดงามมากที่สุดแห่งหนึ่งในอยุธยา

รูปทรงของอุโบสถสร้างตามแบบสถาปัตยกรรมไทยเดิม ซึ่งนิยมทำเป็นช่องแสงเรียงเป็นแนวๆ

(ในรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒) เมื่อปี พ.ศ. ๒๐๔๗ มีนามเดิมว่า “วัดพระเมรุราชิการาม” และเรียกกันทั่วไปว่า “วัดหน้าพระเมรุ” ซึ่งคำว่า “หน้าพระเมรุ” นั้น ผู้รู้บางท่านสันนิษฐานว่า อาจเนื่องจากเป็นวัดที่สร้างตรงที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระมหากษัตริย์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งของกรุงศรีอยุธยา หรืออาจนำเอาชื่อ “วัดพระเมรุ” (ซึ่งเป็นวัดร้างในเขตสวนนันทอุทยาน จังหวัดนครปฐม) มาใช้เป็นชื่อวัดก็เป็นได้

วัดนี้ได้ปรากฏชื่อในพงศาวดาร สมัยกรุงศรีอยุธยา ว่าเป็นที่ตั้งราชสถูปาจารย์ (พลับพลา) เพื่อทำสังฆษาสนกิจระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง เมื่อปี พ.ศ. ๒๑๐๖ โดยในพงศาวดารกล่าวถึงราชสถูปาจารย์ว่า มีที่ตั้ง ณ ตำบลวัดพระเมรุราชิการาม กับวัดหัดดาวาส อย่างไรก็ตาม วัดนี้คงชำรุดทรุดโทรมและได้รับการปฏิสังขรณ์ในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศมาแล้วครั้งหนึ่ง ต่อมาในช่วงสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยา เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๑๐ วัดหน้าพระเมรุ ได้ใช้เป็นที่ตั้งค่ายของพม่าด้วย จึง

อาจเป็นสาเหตุทำให้กลายเป็นวัดร้างมาตั้งแต่ครั้งนั้น

ครั้นสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระอารามนี้ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ใหญ่ โดยพระยาไชยวิชิต (เผือก) ผู้รักษาพระนครศรีอยุธยา เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๗๘ และ พ.ศ. ๒๓๘๑ โดยท่านได้พยายามรักษารูปแบบเดิมเอาไว้ให้มากที่สุด (และยังได้รวบรวมสิ่งของโบราณที่ถูกทอดทิ้งหลายอย่างมาเก็บรักษาไว้ในวัด) พร้อมกันนี้ได้ซ่อมเกลาฯ ถวายเป็น “พระอารามหลวง” ด้วย ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระองค์โปรดให้ลงรักปิดทองประดับกระจกพระพุทธรูปประธานในอุโบสถอย่างงดงาม ต่อจากนั้นก็ได้มีการบูรณะตลอดมาเป็นลำดับจนถึงปัจจุบัน และทางกรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนพระอารามนี้เป็นโบราณสถานสำคัญของชาติมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๘ แล้ว

อุโบสถและพระพุทธรูปทรงเครื่อง: ศิลปกรรมชิ้นเอกของอยุธยา
อุโบสถของพระอารามแห่งนี้ ตั้งเด่นมองเห็นได้อย่างชัดเจน

บานประตูของวิหารน้อย เป็นไม้สักแกะสลักปิดทอง

ตั้งแต่ก่อนข้ามสะพานเข้ามาสู่ภายในวัด รูปทรงของอุโบสถเป็นอาคารสี่เหลี่ยมผืนผ้า หันหน้าไปทางทิศใต้ กว้างประมาณ ๑๗.๔๐ เมตร ยาว ๔๑.๕๐ เมตร มีมุขยื่นออกมาด้านหน้าและหลัง โดยมีเสาแปดเหลี่ยมรองรับอยู่ หลังคาซ้อนลด ๒ ชั้น ประดับด้วยช่อฟ้าหางหงส์ ไบระกา ตามแบบอย่างสถาปัตยกรรมไทยเดิม ผนังด้านข้างของอาคาร เจาะช่องแสงเรียงเป็นแถว ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่นิยมกันมากในสมัยอยุธยา ทางด้านข้างมีชายคาปีกนกต่อยื่นออกมาจากผนังอาคารด้านนอก โดยมีเสานางเรียงเป็นแบบเสาแปดเหลี่ยมรองรับ มีบัวหัวเสาเป็นแบบบัวกลุ่ม เมื่อพิจารณาศิลปกรรมโดยรวมของพระอุโบสถนี้แล้ว จะเห็นได้ว่ายังปรากฏเค้าโครงเดิมของงานศิลปกรรมสมัยอยุธยาอยู่มาก แม้ว่าได้เคยผ่านการบูรณะซ่อมแซมในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์แล้วก็ตาม สำหรับการบูรณะใหญ่เมื่อครั้งพระยาไชยวิชิต (เผือก) นั้น ได้มีการจารึกไว้บนแผ่นหินชนวน ติดอยู่เสาใกล้อาสนสงฆ์ด้านหน้าติดกับประตูทางเข้าเอาไว้เป็นหลักฐาน

หน้าบันของพระอุโบสถแห่งนี้ จัดได้ว่าเป็นงานศิลปกรรมที่

งดงามและได้รับการกล่าวถึงมากที่สุดแห่งหนึ่งของเมืองอยุธยา หน้าบันด้านหน้าเป็นไม้แกะสลักปิดทอง รูปพระนารายณ์ทรงครุฑ ยุดนาค โดยครุฑยืนอยู่เหนือหน้ากาล (ราหู) อีกชั้นหนึ่ง องค์พระนารายณ์ มี ๔ กร ทรงถือตรีศูล จักร สังข์ และคทา นอกจากนี้ ยังมีรูปเทพหะ ๒๖ องค์ สักการะอยู่รายรอบ ด้านบนสุดของหน้าบัน ทำเป็นฉัตรอยู่เหนือซุ้มเรือนแก้ว สำหรับหน้าบันด้านหลังทำเป็นรูปเทพนม ๒๒ องค์ อยู่เต็มพื้นที่

ประตูทางเข้าด้านหน้า ทำเป็นประตูซุ้มอยู่ ๒ ข้าง ระหว่างกลางของประตูทั้งสองเป็นบุษบกบัวช่อ ที่ได้ดัดแปลงมาจากประตูเดิม บุษบกบัวช่อนี้สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยพระยาไชยวิชิต (เผือก) เป็นผู้ดำเนินการ แต่เดิมใช้เป็นที่ประดิษฐานพระปฏิมาอุ้มบาตร ส่วนมุขด้านหลังประดิษฐานพระพุทธรูปปูนปั้นทรงเครื่องปางสมาธิ ศิลปะสมัยอยุธยา

เมื่อเข้าไปภายในพระอุโบสถ จะแลเห็นองค์พระประธานปางมารวิชัย ประทับนั่งอยู่บนฐานพุทธบัลลังก์ พระประธานองค์นี้เป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยโลหะปิดทอง ขนาดหน้าตักกว้าง ๔.๕๐ เมตร สูง ๖ เมตร มีพระนามที่ได้รับการถวายโดยพระยาไชยวิชิตว่า “พระพุทธรูปมิตติวิชิตมาระโมลีศรีสรรเพชญบรมไตรโลกนาถ”

พุทธลักษณะขององค์พระปฏิมานี้ เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง ศิลปะอยุธยา ประดับถนิมพิมพาทกรรม ตกแต่งอย่างอลังการ อาทิ กรองคอ พาทูร์ดี ทองพระกร เป็นต้น พระเศียรมีกระบังหน้าครอบ เบื้องบนเป็นมงกุฎ พระพุทธรูปองค์นี้ได้รับการยกย่องกันว่า เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องที่ใหญ่และงดงามที่สุดของสมัยอยุธยา เท่าที่หลงเหลือมาจากภัยสงครามเมื่อครั้งเสียกรุงฯ

เยี่ยมชมวิหารน้อยและพระพุทธรูปห้อยพระบาทสมัยทวารวดี

“วิหารน้อย” นั้น ตั้งอยู่ทางด้านข้างของพระอุโบสถ (ทิศตะวันออก) บางท่านก็เรียกกันว่า วิหารพระคันธารราชกูร์ (ตามชื่อพระพุทธรูปห้อยพระบาทภายใน) หรือ วิหารเขียน กล่าวกันว่า เป็นอาคารที่สร้างโดยพระยาไชยวิชิต (เผือก) ผู้รักษาพระนครศรีอยุธยา เมื่อครั้งสมัยรัชกาลที่ ๓ ราว พ.ศ. ๒๓๔๑ อาคารนี้เป็นสถาปัตยกรรมรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๑๑.๕๐ เมตร ยาว ๒๕ เมตร มีมุขยื่นทั้งหน้าและหลัง หันหน้าไปทางทิศใต้เช่นเดียวกับพระอุโบสถ ส่วนเครื่องบนของอาคารเป็นหลังคามุงด้วยกระเบื้องดินเผา มีช่อฟ้า ไบระกา หางหงส์ ตามแบบสถาปัตยกรรมไทย สำหรับหน้าบันเป็นไม้แกะสลักลายพรรณพฤกษาประกอบรูปสัตว์ปิดทอง ประดับด้วยกระจกลี ดัวอาคารมีหน้าต่างด้านข้างทั้ง ๒ ข้าง แต่มีประตูทางเข้าอยู่ด้านหน้าเพียงประตูเดียว กรอบซุ้มประตูทางเข้าทำเป็นลายปูนปั้นปิดทอง ซึ่งมีความงดงามแปลกตาชมยั้งนั้ก

ก่อนเข้าสู่ภายในโดงวิหารน้อย ขอให้หยุดแวะชมบานประตูของวิหารกันก่อน แผ่นบานประตูดังกล่าว ทำด้วยไม้สักมีขนาด

บริเวณวัดหน้าพระเมรุ ซึ่งมีงานสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมล้ำค่ามากมาย ควรแก่การศึกษา

วิหารน้อย ตั้งอยู่ด้านทิศตะวันออกของอุโบสถภายในมีพระพุทธรูปห้อยพระบาท ประดิษฐานเป็นพระประธานของวิหาร

กว้าง ๖๐ เซนติเมตร สูง ๒.๖๐ เมตร หนาประมาณ ๑๒ เซนติเมตร เป็นบานไม้แกะสลักปิดทองด้านบนเป็นลายเทพนม อยู่ในซุ้มบานละ ๓ องค์ ส่วนตรงกลางของบานจำหลักเป็นรูปครุฑ นาค และสัตว์ต่าง ๆ ประกอบลายพรรณพฤกษาได้อย่างกลมกลืน

พระพุทธรูปศิลาที่ประดิษฐานเป็นประธานของวิหารน้อยนี้เป็นพระพุทธรูปหินปูนสีเขียว ประวัติความเป็นมาค่อนข้างสับสนอยู่บ้าง หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรอันได้แก่ จารึกหินขาวติดกับผนัง ด้านทิศตะวันออกใกล้ประตูทางเข้า ระบุไว้ว่า พระยาไชยวิชิต (เผือก) ได้ย้ายมาจากวัดมหาธาตุ ในเกาะเมืองอยุธยา

โดยมีประวัติว่า ทางลังกาได้ส่งมาถวาย เมื่อครั้งพระอุบาลีนำพุทธศาสนานิกายสยามวงศ์ ไปประดิษฐานที่ลังกา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๕ อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระยาติราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงชูดพบแผ่นหินทับหลังเรือนแก้วที่วัดพระเมรุ นครปฐม ซึ่งสามารถนำมาเทียบกับพระพุทธรูปที่วัดหน้าพระเมรุได้ พระองค์จึงทรงสันนิษฐานว่า แต่เดิม พระพุทธรูปองค์นี้อาจประดิษฐานอยู่ที่วัดพระเมรุ นครปฐมก่อน แล้วจึงอัญเชิญมาไว้ที่วัดมหาธาตุ อัญญาในสมัยหลังสำหรับพระพุทธรูปห้อยพระบาทขนาดใหญ่ที่พบในประเทศไทย มีอยู่ ๕ องค์ คือ นอกจากที่วัดหน้าพระเมรุ อัญญาแล้ว ยังมีอยู่ที่ พระปฐมเจดีย์ ๒

องค์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา อัญญา ๑ องค์ และที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร อีก ๑ องค์ ซึ่งพระ ๔ องค์หลังนี้มีลักษณะที่ใกล้เคียงกันมาก จึงมีความเป็นไปได้ว่า พระพุทธรูปเหล่านี้แต่เดิมอาจอยู่ที่วัดพระเมรุ นครปฐมก่อน และได้นำไปยังที่อื่น ๆ เมื่อวัดพระเมรุร้างและพังทลายลงในสมัยหลัง

พุทธลักษณะของพระพุทธรูปห้อยพระบาทที่วัดหน้าพระเมรุ เป็นพระประทับนั่งขนาดหน้าตักกว้างราว ๑.๗๐ เมตร สูงประมาณ ๕.๒๐ เมตร แต่เดิมอยู่ในสภาพชำรุด มีเฉพาะพระเศียร พระพักตร์ พระพาหาที่อนบน และตั้งแต่บั้นพระองค์จนถึงพระขงฆ์

เท่านั้น ส่วนอื่นๆ เป็นสิ่งที่ได้ทำขึ้นมาใหม่ โดยเฉพาะการวางพระ-
หัตถ์นั้น เข้าใจว่าคงคลาดเคลื่อนไปจากเดิม ซึ่งควรจะอยู่ในปาง
ปฐมเทศนา กล่าวคือ พระหัตถ์ขวายกขึ้นและจับนิ้วพระหัตถ์เป็น
วงกลม (อันหมายถึงธรรมจักร) ส่วนพระหัตถ์ซ้ายวางหงายบน
พระเพลา ซึ่งสภาพปัจจุบันได้ซ่อมแซมเป็นพระหัตถ์ทั้งสองวางคว่ำ
อยู่บนพระเพลาแทน

เมื่อพิจารณาลักษณะทางพุทธศิลป์แล้ว ผู้สันนิษฐานกันว่า
พระพุทธรูปภูมิมานี้เป็นงานศิลปกรรมเก่าแก่ ซึ่งมีอายุกว่าพันปีมา
แล้ว โดยเฉพาะลักษณะพระพักตร์จัดว่าเป็นงานศิลปกรรมแบบ
ทวารวดี สกุลช่างนครปฐมที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะสมัยราชวงศ์
คุปตะของอินเดีย แต่ทว่า การครองจีวรที่มีชายด้านหน้าดึงขึ้นมา
พาดบนพระชานุ (เข่า) ซ้าย และห้อยไปคลุมพระขงฆ์ (แข้ง) ขวา
ก็มีความคล้ายคลึงกับพระพุทธรูปในศิลปะจีนอยู่ไม่น้อย สำหรับ
เรือนแก้วด้านหลังองค์พระนั้น แสดงให้เห็นถึงลวดลายศิลปกรรม
ทวารวดีที่รับรูปแบบมาจากศิลปะราชวงศ์คุปตะอย่างเด่นชัด โดย
ลวดลายเช่นนี้ได้พบในแหล่งศิลปกรรมสมัยทวารวดีแห่งอื่นเช่นกัน

นอกจากพระอุโบสถและวิหารน้อยแล้ว ภายในวัดหน้า
พระเมรุ ยังมีงานสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมอีกมากมาย อาทิ
แก่งหินสมัยรัชกาลที่ ๓ พระเจดีย์ทรงระฆัง หอสดมภ์ ศาลา
การเปรียญ หอไตร และเสนาสนะอื่นๆ อาคารเหล่านี้ต่างล้วนมี
ความงดงามผิดแผกกันออกไป อันแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของ
บรรพชนไทย ที่ได้คิดสร้างสรรค์งานอันวิจิตรเหล่านี้ขึ้นมา โดยการ
ผสมผสานศิลปกรรมพื้นถิ่นและศิลปกรรมจากที่อื่นเข้าด้วยกันได้
อย่างกลมกลืนและงดงามยิ่ง

มรดกทางวัฒนธรรมของประเทศไทยนั้นมีอยู่อย่างมากมาย
มหาศาล แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า เยาวชนไทยในปัจจุบันไม่ค่อยให้
ความสนใจอย่างจริงจังเท่าใดนัก แม้จะได้มีการประกาศรณรงค์ปี
วัฒนธรรมไทยติดต่อกันมาหลายปีแล้วก็ตาม แต่ก็ดูเหมือนว่าจะไม่
ค่อยได้ผลมากเท่าใดนัก ทั้งนี้เพราะกระแสวัฒนธรรมต่างชาติโดย
เฉพาะจากทางชาติตะวันตกได้หลั่งไหลเข้ามาอย่างรวดเร็วและต่อ
เนื่อง การที่จะปลูกจิตสำนึกเยาวชนให้เกิดความรักและห่วงใยใน
วัฒนธรรมไทยอย่างแท้จริงนั้น จึงจำเป็นต้องเริ่มต้นจากการสร้าง
ความเข้าใจในศาสนาและความเชื่อพื้นถิ่น อันเป็นบ่อเกิดแห่ง
วัฒนธรรมไทยกันก่อน เมื่อเขาเข้าใจสิ่งเหล่านี้แล้ว ความรักและ
ห่วงแหนมรดกของชาติ ซึ่งส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากความศรัทธาต่อ
ศาสนา ก็บังเกิดขึ้นเองในที่สุด การพาบุตรหลานไปเที่ยวชมวัด
วาอารามที่มีศิลปกรรมอันงดงามเหล่านี้ ก็น่าจะเป็นวิถีทางที่ดีทาง
หนึ่งที่จะปลูกฝังให้เยาวชนของเราได้เกิดความรัก และภาคภูมิใจใน
สมบัติของบรรพชน เพื่อที่เขาจะได้สานต่อสิ่งที่ดีงาม เหล่านี้เป็น
มรดกของชาติไทยสืบไป และขณะนี้ คณะกรรมการอนุรักษ์เพื่อสิ่ง
แวดล้อมไทยได้จัดตั้ง กองทุน “รักษ์อยุธยา” ขึ้นเพื่ออนุรักษ์และ

ภาพหน้าซ้ายและภาพบน คือหนึ่งในสถาปัตยกรรมอันงดงามซึ่งรายรอบอยู่บริเวณวัด

พื้นฟูสภาพของนครประวัติศาสตร์พระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นเมือง
สำคัญทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชาติไทย และเคยเป็น
ราชธานีของประเทศมากกว่า ๔๐๐ ปี บริษัท เอสโซ่ (ประเทศไทย)
จำกัด (มหาชน) เล็งเห็นคุณค่าของมรดกวัฒนธรรมไทยเสมอมา
จึงได้ร่วมสนับสนุนในกองทุนนี้ด้วย

เอกสารประกอบการเรียบเรียง

๑. กรมศิลปากร, พระราชวังและวัดโบราณในจังหวัด
พระนครศรีอยุธยา, พระนคร: โรงพิมพ์สำนักนายกรัชมุนตรี, ๒๕๑๑
๒. กรมศิลปากร, ศิลปวัฒนธรรม เล่ม ๔ “วัดสำคัญ
กรุงรัตนโกสินทร์”, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ยูไนเต็ด โปรดักชั่น, ๒๕๒๕
๓. ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร, เอกสารประกอบการอบรม เรื่อง การเรียนการ
สอนประวัติศาสตร์ศิลป์ไทย ระดับมัธยมศึกษา, (วันที่ ๒๓-๒๖
เมษายน ๒๕๓๐), เอกสารอัดสำเนา
๔. พิริยะ ไกรฤกษ์, ประวัติศาสตร์ศิลป์ในประเทศไทย ฉบับ
คู่มือนักศึกษา, กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๔